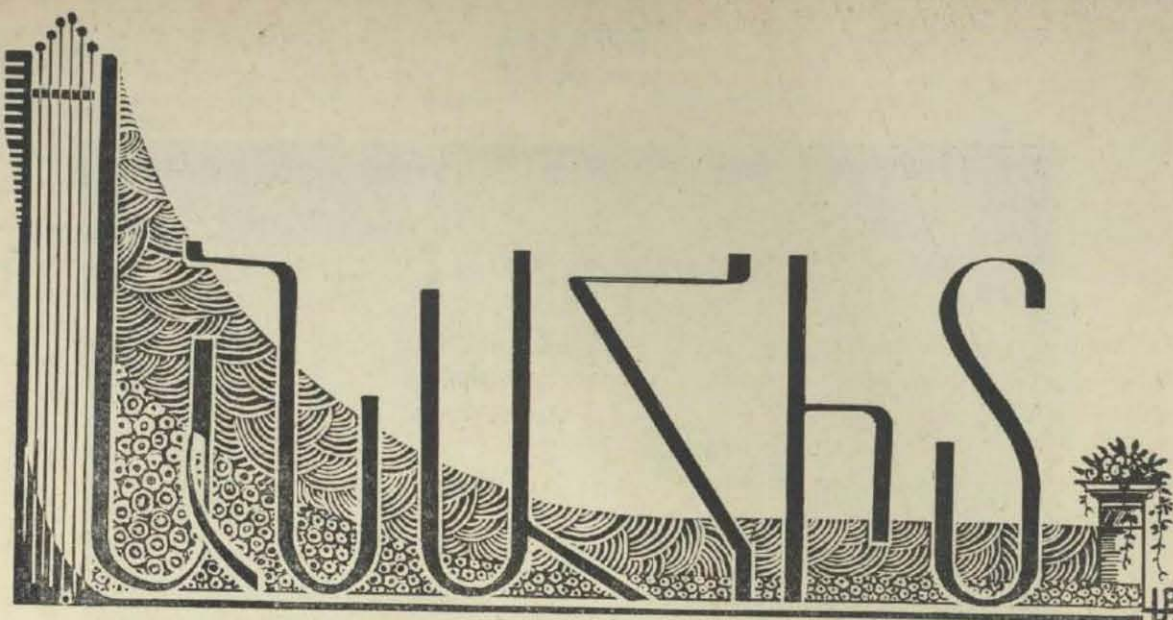

ՀԱՆԴԵՍ ՄՏԱԾՄԱՆ ԵՒ ԱՐՈՒԵՍՏԻ

Ա. ՏԱՐԻ, ԹԻՒ 3

ՆՈՐ ՇՐՋԱՆ

ՍԵՊՏԵՄԲԵՐ 1929

ՊԱՐՄԻԿ ԵՒ ՀԱՅ ՄԱՆՐԱՆԿԱՐԶՈՒԹԻՒՆ ⁽¹⁾

Արմենակ Սաղըզեան, որդի մեծանուն ու բազմահմուտ Հայու մը (որ ոչ միայն Օսմանեան Պետութեան մէջ իբր պաշտօնատար եւ իբր ուսուցչապետ առաջնակարգ դիրք մը զբաւեց, այլ եւ՝ ազգային գրականութեան ու լեզուի ջերմ սիրահար՝ սումմերեան-ակկատեան հին լեզուներու հետ հայերէնի առնչութեանց վրայ հետազօտութիւններ ունի կատարած), մեր ամենէն ներհուն ու ձեռնհաս արեւելագէտներէն մին է, ծանօթ՝ զանազան հանդէսներու մէջ իր հրատարակած ֆրանսերէն եւ հայերէն ուսումնասիրութիւններով մահմետական Արեւելքի գեղարուեստին ինչ

ինչ ճիւղերուն բնաշրջութեան, ինչպէս եւ Հայ ծագումով գորգերու եւ Հայ ոսկերչութեան վրայ։ Ստուար դիրքը զոր վերջերս ի լոյս բնծայեց պարսիկ մանրանկարչութեան մասին, իր ցարդ արտադրած աշխատութեանց կարեւորագոյնն է, այդ նիւթին վրայ եւրոպական լեզուներով զրուած բազմաթիւ աշխատութեանց մէջ ուշադրաւ ու նոյն իսկ բացառիկ տեղ մը բռնելու կոչուած։ Իր նախորդներուն վրայ այդ գործն ունի այն առաւելութիւնը, որ հեղինակը, արեւելեան լեզուներու քաջ ծանօթ, հստ օգտուած է ուղղակի արեւելքի գրողներու բնագիրներէն, ինչպէս եւ պարսիկ մանրանկարչութեան ամենէն բնորոշ ու գեղեցիկ կտորներէ շատերը պարունակող ձեռագիրներու հաւաքածոներէն եւ ատոնց վերաբերեալ հազուագիւտ վաւերաթղթերէ որ կը գտնուէին Պոլսոյ Եւլտըզի եւ Էվրաֆի մատենադարաններուն մէջ եւ որ մինչեւ վերջերս մատչելի չէին եղած եւրոպացի քննադատներուն եւ պատմագիրներ-

(1) *La Miniature Persane*, par Arménag Bey Sakisian. — Edition G. Van Oest, 3—5 Rue du Petit Pont, Paris, 1929. Դիմ՝ 480 ֆրանկ. — *La Miniature Arménienne profane*, par Frédéric Macler. Librairie Orientaliste Paul Geuthner, 13 Rue Jacob, Paris. 1929.

ՍԿԻՋԻ ԺՁ. ԴԱՐՈՒ. ՍՈՒՎԹԱՆ ՄՈԶԱՄԻՆ
 ՊԱՐՈՒՆԻՆԵՐ ՍԷՖԵՎԻ ԱՐԲԱՅԱԿԱՆ ԱՄՈՒԼԻ ԺՐ ԱՈՋԵԼ
 ՀԱՆԱՐԱԾՈՅ Լ. ՔԱՐԹԻԷԻ (La Miniature Persane գրքէն առնուած)

բուն: Մօտ 200 մեծագիր էջ գրաւող այդ ուսումնասիրութեան մէջ, որուն կը հետեւի 193 մանրանկարչական հատընտիր էջերու արեւատիպ վերարտադրութիւնը, Սագըղեան խըտացուցած է բազմաթիւ տարիներու համբերատար ու մեթոտիկ հետազոտութեանց արդիւնքը պարսիկ արուեստի այդ նուրբ ու գմայլելի ճիւղի մասին, ու մէջտեղ հանած է գործ մը որ իսկոյն զնահատուեցաւ միջազգային մասնագէտներէն իբր հեղինակաւոր, նորարեր ու մեծարժէք երկասիրութիւն մը:

Սագըղեան հոն անցողակի միայն խօսած է զարդանկարչութեան, գեղագրութեան եւ կազմարարութեան արուեստին վրայ եւ իր ուսումնասիրութեան մասնաւոր առարկայ ըրած է մանրանկարչութիւնը, զայն առնելով ծագման շրջանէն (ժ.Ք. դարէն,— նոյն իսկ ժ. եւ ժ.Ա. դարերէն ուր ան սկսած է կազմուիլ, բայց որոնցմէ գործեր չեն հասած մեզի, այլ միայն յիշատակութիւններ գործերու), եւ բերելով մինչեւ ժ.Ք. դար, ուր անկումն արդէն կը զգացուի, պատմելով ու մեկնելով անոր բնաշրջութիւնը Պարսկաստանի բոլոր քաղաքական վիճակափոխութեանց մէջէն եւ նոյն իսկ Պարսկաստանէն դուրս, այդ երկրին տիրող բայց քաղաքակրթապէս անկից տիրապետուած երկիրներու մէջ: Բազմաթիւ են այդ նիւթին վրայ իրմէ առաջ գրող եւրոպացի հեղինակներու այն սխալ տեսութիւնները, վարկածները կամ տեղեկութիւնները զոր ինքը, նոր տօքիւմաններու միջոցով, շնորհիւ Արեւելիքի իր աւելի մօտիկ ծանօթութեան, ու շնորհիւ թափանցող, յստակ, ճշգրտեւ մտքի մը, հերքած է հօրեղ եւ յաճախ վերջնական փաստերով, անոնց տեղ զննելով ստուգուած տեղեկութիւններ, ճշմարտանման համոզիչ տեսութիւններ: Մասնաւորապէս՝ հերքած է այն անճիշտ տեսութիւնը որու համեմատ կը կարծուէր թէ պարսիկ մանրանկարչութեան կազմաւորման եւ զարգացման մէջ բիւզանդական արուեստն էական դերը կատարած ըլլայ, մինչ ինք կ'ապացուցանէ թէ այդ ազդեցութիւնը կը յայտնուի միայն Պաղատաի դպրոցին մէջ, որ երկրորդական տեղ մը կը բռնէ պարսիկ արուեստի պատմութեան մէջ, եւ թէ այդ արուեստին ամենէն հարազատ ու կարեւոր արտադրութեանց՝ որոնք արեւելեան Պարսկաստանի մէջ են ծնունդ առած՝ աղբիւրը չինական արուեստը

եղած է: Զինացի արուեստագէտներ են նոյն իսկ, որ է՝ն առաջ մանրաւկա-չութիւնը մտցուցած ու ծաղկեցուցած են Պարսկաստանի մէջ, առաջին պարսիկ արուեստագէտներն այդ ճիւղին մէջ ճարտար օրինակիչներ կամ նմանողներ եղած են չինացի վարպետներուն, յետոյ, աւելի մեծ ու ինքնատիպ արուեստագէտներ, անոնց դեղեցկագիրութեան ընդհանուր գծերուն հաւատարիմ մնալով հանդերձ՝ ազգային դրոշմ, տեղական գոյն տուած են պարսիկ մանրանկարչութեան, եւ մասնաւոր շնորհ մը, նրբութիւն մը, փայլ մը զննելով անոր մէջ՝ զայն աշխարհիս ամենէն հրապուրիչ ու կատարեալ արուեստներէն մին դարձուցած են: Ապա Սագըղեան պայծառօրէն ցոյց տուած է խորին միութիւնը ճաշակի եւ կնիքի գոր իր ինքնութիւնը գրտնելէ յետոյ պարսիկ արուեստը պահած է երկրին քաղաքական բոլոր վերիվայրումներուն մէջէն, բոլոր օտար տիրապետութեանց տակ, եւ թէ ինչ ձեւով ու չափով ան ազդուած է զանազան օտար ցեղերու շփումէն, կամ նոյն իսկ իր արուեստագէտներուն օտար երկիրներ տեղափոխուելէն, պահպանելով հանդերձ իր ազգային նկարագիրը եւ իր ուրու ոճին էական գծերը: Ան ճշգրտ է շատ մը սխալներ՝ նշանաւոր պարսիկ արուեստագէտներու կեանքի թուականներու մասին, երեւան հանած է թէ տարբեր անձեր կարծուած քանի մը արուեստագէտներ միեւնոյն անձն են եղած, կամ ապացուցած է թէ կարգ մը նկարադարձ ձեռագիրներ որ վերագրուած էին ցարդ մեծանուն Պէհլաւին՝ օրինակի համար՝ ուրիշներու գործեր են: Խնքն իսկ՝ մանրանկարներու գիտակից ու նորահաշակ հաւաքիչ, ըրած է կարգ մը կարեւոր գիւտեր, որոնցմէ այդ գործն ալ օգտուած է. այդ գիւտերէն մին է՝ նոյն ինքն Պէհլաւի կենդանագիրը՝ իր ձեռքով գծուած եւ որ ցարդ անծանօթ էր:

Ուրիշ տեսակի գիւտ մը, Հայոցս համար մասնաւորապէս շահեկան, թուականի ճշգրտմն է Շիրազի Իմամ Դուլի Խանի կենդանագրին, շահեկան ոչ միայն իբր վարպետագրութեան նմուշ, այլ եւ որովհետեւ այդ խանը Հայազգի էր եւ իր ժամանակին ուժեղ դէմքերէն մին:

«Շիրազի կուսակալ Իմամ Դուլի Խանի կենդանագիրը, կը գրէ Սագըղեան, շատ անհատականացեալ արտայայտութեամբ, տարօ-

բինակ ու մեծածաւալ փաթթոցով, ձեռքը գինիի բաժակ մը բռնած, ժՁ. դարու գործ չէ, ինչպէս կը կարծէ Շիրւից, այլ ժէ.ի առաջին մասին, եւ պատմական շահեկանութիւն մը կը ներկայացնէ: Շիրազի խանը, որ Հայ էր ծագմամբ, պարսկական բանակի «սպարապետ» եղած էր:

«Տէլլա վալլէ կ'ըսէ թէ ան, «Թագաւորէն յետոյ, Պարսկաստանի մեծագոյն իշխանն էր եւ թէ անոր Տէրութիւնն ու վարկը Եւրոպայի շատ մը Թագաւորութիւններէն վար չէր մնար»: Թավէրնիէ կը հաղորդէ նաեւ թէ ան արտաքոյ կարգի հարուստ էր եւ ամենքէն սիրուած ու յարգուած» եւ Պարսկաստանի լաւագոյն զօրագուններուն հրամանատարութիւնն ունէր: Ատկից զատ, «շատ առատաձեռն էր» եւ Շահ Աբբաս անկից խնդրած էր որ «ամէն օր իրմէ մէկ մամուլի պակաս ծախսէր, որպէս զի գէթ այդ փոքրիկ տարբերութիւնը գտնուէր Թագաւորին ու խանին ըրած ծախքին միջեւ»: Իմամ Դուլի խանի այս մեծագոր դիրքը նախանձը շարժած ըլլալու է Շահ Աբբասի լաջորդ Շահ Սաֆիին, որ խողխողել տուաւ խանին երեք որդիները որոնց զուխները ոսկի ափսէի մը վրայ խեղճ հօրը ներկայացուցին, առկից յետոյ, ինքն ալ նոյն բաղդին ենթարկուեցաւ, ուրիշ շնորհ չխնդրելով բաց այն որ իրեն թոյլ տային իր աղօթքը վերջացնել: Այս եղերական դէպքերը կը պատահէին 1655ի մօտերը, Սուլթան Մուրատ Դի կողմէ Երեւանի զրաւումէն յետոյ»:

Սագրգեանի ուսումնասիրութիւնը գրուած է խիտ, յստակ, ճշգրիտ ոճով մը, եւ ամենամաքուր ու վայելուչ ֆրանսերէնով, մանրանկարի նմուշներու բնորութիւնը կատարուած է անթերի ճաշակով ու խոր հմտութեամբ:

Արեւելքի արուեստին ամենէն հոյակապ ու հռչակաւոր արտադրութիւններէն մէկուն այսպիսի մագիստրական թափանցողութեամբ ու համայնապարփակ ճշգրտատ մեկնաբանութեամբ ուսումնասիրութիւն մը, Եւրոպայի առջեւ դրուած՝ Հայու մը ձեռքով, մեր ցեղին պատուաբեր երեւոյթ մըն է: Ու հաստատում մը եւս է այն դադափարին, զոր ատենով կը յայտնէի, թէ Արեւելքի քաղաքակրթութեանց գերագոյն արտադրութիւնները — գրականութիւն, արուեստ, իմաստասիրութիւն — Եւրոպացւոց խորաթափանց ու ճշգրիտ կերպովներ-

կայացնելու, բացատրելու գործին մէջ մեր ժողովուրդը մեծ դեր կարող պիտի ըլլար կատարել, եթէ ցեղին ձիրքերն այդ մարզին մէջ փայլեցնել ցանկացող եւ ատոր համար լուրջ աշխատանք յանձն առնող Հայեր զըտնուէին: Հայերը, որ թէ՛ Արեւելքցի են եւ թէ՛ Արեւմուտքցի, Եւրոպացիներէ աւելի լաւ

Սէֆէվի ԴՊՐՈՅ. — Առաջին կէս ժէ. դարու, կենդանագիր Շիրազի իմամ Դուլի խանին (Հայագգի). Նախկին Հաւաքածոյ Շիրւիցի (La Miniature Persane գրքէն առնուած)

կրնան ներքնապէս ըմբռնել Արեւելքի հոգին, եւ կարող են նաեւ Եւրոպացւոց քննութեան ու վերլուծման մեթոտները կատարելապէս իւրացնել ու կիրարկել: Պատեհագմէն առաջ, Հայ մըն էր, Տօքթ. Մարտիրոս, որ արաբ գրականութեան ամենէն հզօր ու կենդանի թարգմանութիւնը տուաւ Եւրոպային՝ իր ֆրանսերէն Հազար ու Մէկ Գիշերներով, որ յայտնութիւն մը եղաւ ու ահագին ազմուկ

ՎԵՐՋ ԺԵ. ԴԱՐՈՒ. — ՇԷՆ ՄՈՀԱՄՄԷՏ
 Կենդանագիր Աբ-Քոյուն Թիւրքմէն իշխանի մը
 Հաւաքածոյ Ս. Սագըղեանի
 (La Miniature Persane գրքէն առնուած)

հանեց, այսօր՝ Սաղըզեան պարսիկ մանրանկարչութիւնը կը բացատրէ Եւրոպային՝ ինչպէս ու եւ է Եւրոպացի դեռ չէր կրցած ընել: Այս կարեւոր դերը դեռ ուրիշ Հայեր ալ անշուշտ պիտի կատարեն երբ մեր մէջ տարածուի ձգտումը լրջօրէն ուսումնասիրելու հինաւուրց մշակոյթներն Արեւելքի գոր մերոնք կարող են՝ ընագրական թափանցումով, առհաւական ներհայեցութեամբ՝ Եւրոպացիներէն աւելի դիւրաւ ու խորապէս ըմբռնել, բայց որոնց դեռ շատ քիչ Հայեր ուսումնասիրողի աչքով մօտեցած են (1):

••

Պ. Թրետէրիք Մաքլէրի հրատարակած գեղատիպ ալպոմը մասնաւորապէս նուիրուած է հայ աշխարհիկ կամ աւելի ճիշտ՝ անսուրբ (profane) մանրանկարչութեան:

Պ. Մաքլէր Թրանսսալի մէջ առաջինը եղաւ որ, հանգուցեալ Հ. Սերոբէ Ապտուլահի աշխատակցութեամբ, հայ նկարազարդ ձեռագիրներու վրայ զրքոյկ մը հրատարակեց: Այդ ձեռագիրները հին չէին, եւ անոնց պատկերները մեր մանրանկարչական արուեստին առաջնակարգ էջերէն ըլլալէ հետո էին, բայց այդ զրքոյկը անզրանիկ փորձն էր Քրանսական քանասիրութեան ուշադրութիւնը հրաւիրելու հայ մանրանկարչութեան վրայ որուն ինքնուրոյն գոյութիւնը դեռ ոչ ոք չ'ընդունէր Արեւմտեքի մէջ: Անկից ի վեր Պ. Մաքլէր հրատարակեց մեր ամենէն հին ու թանկագին ձեռագիրներէն մէկուն, էջմիածնի «փղոսկրէ կողքով աւետարան»ին (Ժ. դար) ամբողջական ընագրին եւ ըսոր նկարներուն վերաբարդութիւնը՝ Աւետարանի հայ թարգմանութեան հարցին նուիրուած ուսումնասիրութեամբ մը. յետոյ՝ ի լոյս ընծայեց երկու ալպոմ, որոնց մին կը պարունակէր Փարիզի

Ալֆ. Մատենադարանին հայ ձեռագիրներէն քաղուած նկարներու շարքեր, զիպարուեստական արժէքով մեծապէս անհասար, բայց որոնց մէջ կային ուշադրաւ էջեր, եւ միւսը՝ Պ. Սերոբէ Սվահեանի հայ ձեռագիրներու կարեւոր հաւաքածոյին լաւագոյն կտորներուն պատկերները, նկարազարկան հակիրճ յառաջարկներով: Այդ նախկին հատորներու պարունակած նկարները՝ ամենքն ալ քաղուած էին կրօնական զրքերէ եւ կը ներկայացնէին զանազան երեւոյթներ մեր եկեղեցական մանրանկարչութեան: Ներկայ ալպոմը Պ. Մաքլէր ուղած է տարամերժօրէն յատկացնել աշխարհիկ մանրանկարչութեան:

Աշխարհիկ մանրանկարչութիւնը մեր մէջ շատ աղքատ է եղած՝ բաղդատմամբ եկեղեցականին, — ճիշտ հակառակը Պարսից մէջ տեսնուածին, ուր կրօնականը շատ աւելի սահմանափակ տեղ կը գրաւէ եւ աշխարհիկ արուեստն է որ կը տիրապետէ:

Մեր մէջ, մանրանկարչական արուեստը՝ ինչպէս զրեթէ ըսոր արուեստները զիսաւորապէս վանքերու եւ եկեղեցիներու մէջ եւ յաճախ եկեղեցականներու ձեռքով (նոյն խոյ թոյլ թագաւորներու կամ իշխաններու կողմէ ապստոյնուած գործերու համար) զարգացած ըլլալով, նկարազարդուած ձեռագիրները որ մեզի հասած են՝ միմիայն կրօնական զրքեր են, Աւետարան, Աստուածաշունչ, Մաշթոց, Ճաշոց, Յայտմաւուրք, Շարական, եւն. Միակ բացառութիւնը կը կաղմէ վարք Աղեքսանդրու հին յոյն հեթանոսական վէպին թարգմանութիւնը, որ, ինչպէս Եւրոպայի մէջ Միջին դարուն, մեր մէջ Զ. դարէն (ուր հաւանօրէն կատարուած է այդ թարգմանութիւնը) մինչեւ ԺԷ. եւ ԺԸ. դար, լայն տարածում ունեցած է եւ որմէ բաւական թուով նկարազարդ ձեռագիր օրինակներ հասած են մեզի:

Խնդիր է թէ արդեօք չկայի՞ն մեր նախնեաց կողմէ նկարազարդուած ուրիշ աշխարհիկ գործեր: Աստուածաշունչը պատկերազարդող մեր հին եկեղեցական կամ աշխարհական արուեստագէտները չէին՝ ընաւ խորհած նկարազարդել նաեւ գոնէ Փաւստոսի, Խորենացիի, Փարպեցիի, Եղիշէի պատմական գործերը, չէին՝ երբեք փորձուած այս կամ այն բանաստեղծին տաղերուն պատկերներ կամ զարդանկարներ ընկերացնել: Իրաւունք չունինք վճռապէս ժխտական պատասխան տալու այս

(1) Հաւանութեամբ հեղինակին եւ հրատարակիչ տան՝ Կաթոլիկ ունինք «Անահիտ» ներկայ թիւին մէջ վերաբարդելու այդ հատորին գեղեցկագոյն էջերէն մէկ քանին, ինչպէս եւ մեր ցեղակից Իմամ Դուլի խանին հետաքրքրական կենդանագիրք: Յաջորդ թիւով եւս պիտի տանք քանի մը վերաբարդութիւններ նոյն գրքի կարեւորագոյն նկարներէն:

հարցման: Ինչ որ յայտնի է, այն է որ տակաւին այդպիսի նկարազարդ ձեռագիրներէ ոչ մէկը երեւան ելած է: Եւ եթէ ատոնք զոյութիւն ունեցած ալ են, հաւանօրէն շատ սակաւ թիւ են եղած, — կրօնքը, եկեղեցին, եկեղեցական գրականութիւնը մեծապէս գերակշիռ հանդիսացած ըլլալով մեր մէջ: Աղեքսանդրու վարքը կրցած է բացառութիւն կազմել, որովհետեւ եկեղեցական հեղինակաւոր անձնաւորութիւն մը, Խաչատուր վարդապետ Կեչառեցի, որ՝ ըստ իր յիշատակարանին՝ այդ հին թարգմանութիւնը «քերելով, մաքրելով», կարգ մը չափազանց հեթանոս մասերը հանելով՝ օրինակած, նկարազարդած եւ ինքնագիր փոքրիկ բանաստեղծութիւններով (կաֆաներով) մեկնաբանած է, ինք իսկ զայն ժողովրդական դարձուցած է մեր մէջ՝ Աղեքսանդրի տիպարին տալով կէս կրօնական հանգամանք, անոր մէջ տեսնելով կիսաստուածային երեւոյթ մը որ կուգայ աշխարհի տիրել, հրաշապատում կեանք մը եւ եղերական վախճան մը կ'ունենալ, — տեսակ մը նախապատկեր Յիսուսի, ինչպէս կ'ըսէ նոյն ինքն Կեչառեցի: Եթէ այս կամ այն թաղաւորը կամ նախարարը մերթ քմահաճոյքն ունեցած է պատմութեան գիրք մը կամ բանաստեղծութեանց հաւաքածու մը նկարազարդել տալու (չեմ ըսեր վէպ մը կամ դիւցազններգութիւն մը, որովհետեւ քրիստոնեայ Հայաստանին մէջ այդ գրական սեռերը զոյութիւն չեն ունեցած՝ ժողովրդական արտադրութեանց ոլորտէն դուրս), ատոնք բացառիկ երեւոյթներ պէտք է եղած ըլլան, քիչ թուով օրինակուած ու փճացած: Եւ հաւանօրէն, այդ պայմաններուն մէջ, աշխարհիկ մանրանկարչութեան արուեստը չէ զարգացած, իր առոյգ ու լիակատար փթթումին չէ հասած, ինչպէս Պարսից մէջ: Աշխարհիկ բանաստեղծութիւնն ու երաժշտութիւնը կրցած են զարգանալ շնորհիւ ժողովրդական աշուղներուն, բայց հայ մանրանկարչական տաղանդը կրօնականին մէջ է որ իր չափը տուած է, իր ամբողջ ուժով ու թափով արտայայտուած է:

Պ. Մաքլէր Աղեքսանդրու վարքի մեզի հասած նկարազարդ ձեռագիրներէն երեքը առած է, Ս. Ղազարինը, Փարիզի Ազգ. Մատենադարանինը եւ Վիեննայի Մխիթարեան Վանքինը, եւ այդ երեքին պարունակած բո-

լոր նկարներուն վերարտադրութիւնը հրատարակած է իր վերջերս իւլյոս ընծայած հատորին մէջ: Ատոնց կցած է նաեւ կախարդական բանաձեւներու, հմայեակներու շարք մը պարունակող ձեռագրի մը ամբողջական թարգմանութեան հետ՝ եօթնասուներկու տեսակ դեւեր ներկայացնող զծագրութեանց վերարտադրութիւններ: Այդ զծագրութիւններն իսկապէս աշխարհիկ արուեստի գործ չեն կրնար նկատուիլ: Պ. Մաքլէր ինքն ալ կը գրէ թէ կախարդական գրքերը կրօնականին եւ աշխարհիկին միջին տեղը կը բռնեն, ըստ իս ատոնք աւելի կրօնքի ոլորտին կը պատկանին, Սատանի կրօնքին, խաւարի կրօնքին, ինչպէս Սբ. Գրքերը լոյսի կրօնքին, Աստուծոյ հաւատքին նոյն իսկ Աւետարանին մէջ արդէն բարի ոգիներուն դէմ չար ոգի-

Մանրանկար «վարք Աղեքսանդրու»
ձեռագրին (ժ. Բ. դար, Երեւան)
(Ազգային Մատենադարան ֆարիզի)

ներուն տեսիլը զոյութիւն ունի). այն տարբերութեամբ որ կախարդական գրքերուն մէջ տարամերժօրէն կ'ըշխեն չար ոգիներն եւ անոնց պետ ու ազդիւր Սատանը, մինչ կրօնականին մէջ — մասնաւորապէս քրիստոնէական կրօնի գրքերուն մէջ — կը տիրապետէ Աստուած, եւ չարի ոգին ու իր բանակը անոր ապստամբ ու յաղթուելու սահմանուած ծառաներն են:

Գեղարուեստական տեսակէտով, այս հատորին ալ պարունակած նկարները մեծապէս անհաւասար են: Կախարդական ձեռագիրը, նոսր գրով, շատ նոր ժամանակի գործ, գուրկ չէ շահեկանութենէ, բայց կախարդական շատ աւելի հետաքրքրական հին հայ ձեռագիրներ կան, որ դեռ անտիպ են եւ չուսումնասիրուած. դեւերու նկարները անհարակ եւ անհաշակ ձափոտութներ են, ուրիշ

տեսակէտով որոշ հետաքրքրութիւն ներկայացնող բայց որ արուեստի հետ ու եւ է կապ չունին: Վիեննայի ձեռագիրը 1694—97ին Պոլիս գրուած է, անոր նկարները միջակ արտադրութիւններ են, յետին դարերու լատին արուեստի ազդեցութեամբ տողորուած, որոշ չափով թուրք տիպարներ ու բարձր ցոլացնող, եւ ոչինչ ունին ինքնատիպ, ու ոչինչ մանաւանդ՝ հայկական: Փարիզի ձեռագիրը քիչ մ'աւելի շահեկան է, օրինակուած է 1712ին, Պ. Մաքլէր իր յառաջաբանին մէջ, իբր այդ ձեռագրի գլխաւոր յիշատակարանը թարգմանած է ինչ որ օրինակչին յիշատակարանը չէ, այլ կեչառեցի իմբագրութեան յիշատակարանը, զոր անկից ետքը եկող բոլոր օրինակչները պահպանած են իբր հայացած բնագրին մաս կազմող հատուած մը.

ԱՂԵՔՍԱՆԴՐ ՄԱԿԵԴՈՆԱՅԻ
«Վարք Աղեքսանդրու» (ԺԲ. դար. Երեւան)
(Ազգ. Բաղնադարան փարիզի)

այդ ձեռագրին յատուկ յիշատակարանը շատ կարճ է, եւ կ'ըսէ պարզապէս թէ Սարգիսի որդի Երեւանցի Յովսէփ մըն է որ 1161ին (1712) ուրիշ ձեռագրի մը վրայէն օրինակած է զայն: Հաւանօրէն օրինակութիւնը կատարուած է Երեւանի մէջ, որ այն ատեն պարսիկ իշխանութեան տակ էր: Նկարներուն մէջ կը զգացուի — մասնաւորապէս բնանկարներուն, անձնաւորութիւններէ ոմանց զգեստներուն մէջ — պարսկական ազդեցութիւն, որուն զուգակից նաեւ՝ որոշ չափով՝ լատին ազդեցութիւն մը. արդուեստը բացակայ չէ այդ նկարներէն, որոնք հնադոյն ու լաւագոյն օրինակի մը հետեւողութիւնը կը թուին, մերթ անյա-

ջող ու ցուրտ, մերթ սիրուն ու կենդանի: Ամէն պարագայի մէջ, հոտ ալ շատ քիչ բան կայ որ ճշմարիտ հայկական արուեստի կնիք ունենայ:

Շահեկան են նաեւ հինգ նկարները Աղեքսանդրու վարքի ուրիշ օրինակի մը զոր Պ. Գրիգոր Ահարոն հաղորդեր է Պ. Մաքլէրի եւ որ այժմ հարուստ ամերիկացի գեղարուեստասէրի մը հաւաքածուն մաս կը կազմեն. արեւելեան նկարագրով (արաբական, ասորական ու հայկական՝ խառն) միամիտ ու համեղ արուեստ մը կը նկատուի հոն որ էջերէն ոմանց մէջ տպաւորել է եւ ինքնատիպ: Յայտնի չէ թէ ո՞ր դարէն է ձեռագիրը. թերեւս ԺԵ. կամ ԺԶ. դարու զորոք ըլլայ. բնագիրը բոլորգորով է:

Հատորին բուն արժէքաւոր տարրը՝ Ս. Ղազարու ձեռագրին նկարներն են: Այդ ձեռագրին յիշատակարանը կը պակսի, բայց ան գրուած եւ նկարազարդուած կը կարծուի ԺԳ. դարու վերջերը կամ ԺԴ.ի սկիզբը, հաւանօրէն՝ Կիլիկիոյ մէջ. հոն կը զգացուի տիրական գրոշմը Խաչակրաց շրջանի արեւմտեան ասպետական կեանքի (սաղաւարտներ, զէնքեր, զգեստներ, զբահներ, զէմքերու մեծ մասը, շէնքեր, ելն.). բայց եւ նկարիչը մօտիկ ծանօթ է արեւելեան բնանկարներու, տիպարներու, բարձրութեւ, եւ զանոնք կ'արտայայտէ հարազատ ու յաջող կերպով: Տաղանդաւոր նկարիչ մըն է որ այդ պատկերները յօրինած է. անձնաւորութեանց զէմքերու, կեցուածքներու արտայայտութեան մէջ նրբութիւն կամ կորով կը գտնենք. մասնաւորապէս Աղեքսանդրի համար երեւակայած ու իրականացուցած է զէմք մը՝ լի ազնուական գեղեցկութեամբ, ուր արութիւն ու իմաստութիւն, վեհութիւն ու փափկութիւն կը միանան. վեհ ու նուրբ է նաեւ Կանդակէ թագուհւոյն համար յղացուած զէմքը. անձնաւորութեանց խմբաւորումները, շրջապատին եւ անձնաւորութեանց ներդաշնակումը, բնագրին ու նկարներուն ճարտար գուգախառնումը, տեսարաններու ինքնատիպ յարգարումը մատնացոյց կ'ընեն վարպետ արուեստագէտ մը, որուն արուեստը՝ օակայն, մասամբ բիւզանդականէն, մասամբ պարսկականէն, ու նաեւ լատինականէն ներշնչուած, գլխաւորապէս անձնական հզօր կնիք մըն է որ ունի, եւ քիչ կապ ցոյց կուտայ բուն հայկական

մանրանկարչութեան բնորոշ արտադրութեանց հետ զոր կը գտնենք Երուսաղէմի, Էջմիածնի եւ Ս. Ղազարու եկեղեցական նկարազարդ ինչ ինչ հոյակապ ձեռագիրներու մէջ: Գեղարուեստական տաղանդն ալ որ այդ նկարներու շարքին մէջ կը յայտնուի. ամուր ու փայլուն ըլլալով հանդերձ՝ չի հասնիր բարձրութեանը հայ նկարչական արուեստի գերագոյն արտադրութեանց, ինչպէս՝ օրինակի համար՝ Մլքէ թագուհիի Աւետարանին, «Թարգմանչաց Աւետարան»ին, կամ Կարսի Գազիկ Բ. Թագաւորի, Կիլիկեան Կեռան թագուհիի կամ Երզնկայի Աստուածաշունչին, Շիկրակի Աւետարանին, որոնցմէ նմուշներ տուած եմ Roseraieի մէջ: Այս թանկագին ձեռագրին առաւելութիւնը՝ մեր հին դուտ աշխարհիկ մանրանկարչութեան ցարդ ծանօթ լաւագոյն արտադրութիւնն ըլլալն է, եւ անոր հրատարակումը՝ Հայ մանրանկարի պատմութեան ուսումնասիրութեան մատուցուած կարեւոր ծառայութիւն մըն է:

Ինչ որ Պ. Մաքլէր իր յառաջարանին մէջ կ'ըսէ այդ ձեռագրին ու ընդհանրապէս Հայ մանրանկարչութեան վրայ Հ. Յ. Աւգերեանի հրատարակել մտադրած աշխատութեան մը իմ խնդրանքովս յետաձգուած ըլլալու մասին, շփոթութեան մը հետեւանք կը թուի: 1906ին ամիս մը մնացած ըլլալով Վենետիկ, նկատած էի ապակեւոր դարակի մը մէջ դրուած՝ Աղեքսանդրու վարքի այդ ձեռագիրը, նկարազարդ երկու էջը բաց: Ուշադրութիւնս գրաւեց նկարներուն գեղեցկութիւնը, եւ խնդրեցի Հ. Բարսեղ Սարգիսեանէն թոյլ տալ ինծի ծայրէ ծայր դիտել այդ ձեռագիրը եւ քանի մը լուսանկար առնել: Հ. Սարգիսեան ոչ միայն հակառակ էր ո եւ է ձեռագրէ ո եւ է լուսանկար հանել թոյլ տալու (առարկելով թէ Միաբանութիւնը միայն պէտք է հրատարակէ վանքին ձեռագիրներուն բնագիրն ու նրկաները), այլ եւ ոչ իսկ ուղեց ցոյց տալ ինծի այդ ձեռագիրը, պատճառ բռնելով թէ շատ հինցած, մաշած է եւ պէտք չէ անոր դպչիլ... 1913—14ին ես ծրագրած էի շարադրել եւ հրատարակել, ոչ թէ Հայ մանրանկարչութեան վրայ աշխատութիւն մը, այլ հայ միջնադարեան ռամկարարաւ բանաստեղծութեան հատընտիր էջերու թարգմանութեանց հաւաքածու մը, մեր հին մանրա-

նկարչութեան գեղեցկագոյն (եւ այդ ընտրուած բանաստեղծութեանց նիւթին հետ կապ ունեցող) էջերով պատկերազարդուած. հոն մտադիր էի նաեւ զնել Աղեքսանդրու վարքի «կաֆա»ներէն շարքի մը թարգմանութիւնը, եկ'ուզէի գործիս այդ մասը պատկերազարդելու համար ունենալ՝ Աղեքսանդրու վարքի այլ նկարազարդ ձեռագիրներէ պատկերներու հետ զոր արդէն ունէի՝ Վենետիկի օրինակին լաւագոյն նկարներէն ալ քանի մը հաստ Roseraieի ծրագիրն էր, որ հայ մանրանկարչութեան վրայ մասնագիտական ուսումնասիրութեան մը ոչ յաւակնութիւնն ունի, ոչ իսկ ձգտումը, այլ հայ բանաստեղծութեան, մանրանկարչութեան, զարդանկարչութեան եւ արուեստի այլ ճիւղերու ընտիր նմուշներու ներդաշնակ համախմբումով մը արեւմտեան հասարակութեանց հայ ցեղին գեղարուեստական տաղանդը ծանօթացնելու փափաքը: Այն ատեն՝ միակ ստուար հատորով մը կ'ուզէի իրականացնել այդ ծրագիրս: Աշխատութիւնս պատրաստ էր, եւ մեծ մասամբ շարուած, դիտնալով որ անհնար էր Ս. Ղազարու ձեռագրէն լուսանկարներ ունենալ, ցանկութիւն յայտնեցի վանքի բարեկամներէս մէկուն որ գէթ Միաբանութեան անգամներէն մին այդ ձեռագրին վրայ ուսումնասիրութիւն մը հրատարակէր Բազմավէպին մէջ եւ անոր նկարներէն լաւագոյնները հոն վերարտադրէր, որպէս զի ես ալ օգտուէի այդ հրատարակութենէն՝ Ֆրանսերէն գործիս համար, ինչպէս օգտուեցայ յետոյ Հ. Ալիշանի, Գարեգին Վ. Յովսէփեանի եւ այլոց հրատարակութիւններէն. քիչ ետքը երեւցան Հ. Աւգերեանի երկու յօդուածները Աղեքսանդրու վարքի ձեռագրին նկարներուն վրայ, որոնցմէ մօտ տասնընոթը վերարտադրուած էին: Բայց յանկարծ պատերազմը պայլծեցաւ, եւ այդ ահաւոր տարիներուն այդպիսի գրքեր հրատարակել մտածելու կարելիութիւն չկար. պատերազմին վերջերը գործադրել սկսայ ծրագիրս՝ զայն ընդարձակելով, մէկ հատորի տեղ՝ քանի մը հատորի բաժնելով գործս, եւ հրատարակեցի 1919ին Roseraieի առաջին հատորը, 1923ին երկրորդ հատորը (որուն մէջ Աղեքսանդրու վարքի Ս. Ղազարու ձեռագրէն ինչպէս եւ այլ ձեռագիրներէ քանի մը նկարներ դրած եմ արդէն)... անցեալ տարի երրորդն ի լոյս ընծայեցի: Աղեքսանդրու վարքի կաֆաներու թարգմա-

ՅԻՍՈՒՍ ԵՒ ՄԵՐՍԱՆ ՈՐԿԻՆ

Աւետարան կարսի Գագիկ Թագաւորին (ժ.Ա. դար)
(Մատենադարան Երուսաղէմի Հայոց Պատրիարքարանի)

նութեան պատկերազարդ հրատարակումը տեղի պիտի ունենայ առանձին հատորով (ինչպէս Ա. հատորին մէջ ծանուցած եմ) երբ այդ աշխատութեան ձեռագիրը՝ որ ամենամեծ մասամբ պատրաստ է՝ լրացնեմ եւ երբ հրատարակութեան միջոցները գտնեմ։ Այսքան տարբեր յատկազօծով ֆրանսերէն գործի մը պատճառով ինչո՞ւ խնդրէի Հ. Աւսերեանէն լեռնաձգել հրատարակումը իր կողմէ ծրագրողւած հայ մանրանկարչութեան մասին հայերէն լեզուով ընդհ. ուսումնասիրութեան մը։

Ուրախ եմ որ Պ. Մաքլէր բազմիցս ունեցեր է Ս. Ղազարու Միաբանութենէն թուրքերէն ստանալ այդ թանկագին ձեռագիրն բոլոր պատկերներու լուսանկարներն հանելու եւ հրատարակել է անոնց ամբողջութիւնը, որով եւ՝ բաց ի այդպիսի հրատարակութեան մը ընդհանուր օգուտէն, ինչի համար ալ կարելիութիւն պիտի ըլլայ այդ նկարներէն աւելի մեծ թուով վերարտադրել իմ տարբեր ծրագրով գործիս մէջ որուն

հրատարակման ժամը անշուշտ օր մը պիտի հնչէ։ Յաւալի է միայն որ Պ. Մաքլէր, սովորութիւն ունենալով ձեռագիրներու բոլոր նկարներն արտատպել՝ փոխանակ ամենէն դեղեցիկներն ու յատկանշականները տալու, մէկ աւելումի մէջ կարենալու համար սղմեցնել չորս ձեռագրի բոլոր նկարները՝ Հափագանց վերածած է ոչ միայն Վիեննայի ու Փարիզի ձեռագիրներուն, այլ նոյն իսկ Վենետիկի ձեռագրին նկարները (իրենց բնական խոշորութեամբը ձգելով միայն աւա՞ղ, կախարդական ձեռագրին այլանդակ գծագրութիւնները), որով աւելումը շատ խճողուած երեւոյթ մը ստացած է (մէկ էջի վրայ չորս նկար) եւ այդ նուրբ նկարները յաճախ շատ փոքրացած ու աղօտացած են. Վենետիկի ձեռագրին նկարներուն եթէ Հափագանց մաշած ու աւրուած էջերուն (որ բազմաթիւ են) գէթ մէկ մասը ինչպէս եւ իրար կրկնող կտորներէն ոմանք մէկդի ձգուէին եւ լաւագոյն էջերը բնական մեծութեամբ վերարտադրուէին, անոնց ներու-

ՄԱՐԿՈՍ ԱԻԵՏԱՐԱՆԻՉ

Աւետարան գրուած թ. դարուն, Կիլիկիոյ մէջ

(Պրիմիւ Միւզէոմ)

Թիւններն աւելի սղալի պիտի դառնային եւ անոնց տպաւորութեան ուժը աւելի խոր պիտի ըլլար: Բայց Պ. Մաքլէրի առաջադրած նպատակը այս հրատարակութեամբ՝ եղած է ոչ թէ հայ գեղարուեստական վաստակին ամենէն ընտիր ու հարազատ արտադրութիւնները ծանօթացնել արեւմտեան հասարակութեանց, ոչ ալ մասնադիտական մանրակրկիտ ուսումնասիրութիւն մը ներկայացնել Հայ մանրանկարչութեան կամ անոր նոյն իսկ մէկ գալըոցի մասին, այլ որոշ խումբի մը պատ-

կանող քանի մը ձեռագիրներու նկարները հրատարակել՝ նկարագրական քանի մը ծանօթագրութիւններով՝ մանրանկարչութեան մասնագէտներուն քննութեան եւ ուսումնասիրութեան նիւթ հայթայթելու համար:

Հայ մանրանկարչութեան արուեստի ամբողջական մանրամասն ու մասնադիտական ուսումնասիրութիւն մը դեռ չկայ հրատարակուած, ոչ հայերէն, ոչ օտար լեզուներով. մասնական քանի մը ուսումնասիրութիւններ միայն երեւցած են. Ալիշան բաւական բան

հրատարակած է հին ձեռագիրներու մանրանկարներէն եւ մերթ յօգուածներ ալ նուիրած է անոնց կամ իր գործերուն մէջ հակիրճ հատուածներ, բայց առանց գիտական քննութեան. Հ. Աւգերեանի այդ փորձը Ս. Պետրոսի վարքի մանրանկարներու արուեստին քննական ուսումնասիրութիւնը կատարելու, շահեկան էր եւ երանի՝ թէ շարունակուէր: Մեր մէջ այն որ ամենէն աւելի արժէքաւոր ու տեւական աշխատանք նուիրած է այդ գործին, Գարեգին եպսկ. Յովսէփեանն է, որուն մասնական ուսումնասիրութիւնները՝ զբոյժներով ու այլեւայլ հանդէսներու մէջ, կը ներկայացնեն ամենէն հմտալից ու խորաքնին հետախուզութիւնները հայ մանրանկարչութեան արուեստի մասին: Ան՝ պատերազմէն առաջ, ուսումնասիրելէ յետոյ էջմիածնի ճոխ ձեռագրախումբը, դնաց նաեւ Երուսաղէմ եւ այնտեղի հոյակապ ձեռագիրներն ալ աչքէ անցուց, ունի գեղեցիկ հաւաքածու մը հատընտիր էջերու գունաւոր օրինակութեանց (զոր նկարիչ թագէտեան կատարած է) եւ լուսանկարներու, ան նոյն իսկ շարադրած էր հայ մանրանկարչութեան մասին իր մեծ աշխատութիւնը՝ գերմաներէն, որ պիտի հրատարակուէր Լալփցիկի մէջ Պ. Պօլսո Ղուկասեանի աջակցութեամբ, երբ պատերազմը պայթեցաւ, եւ այդ հրատարակման գործը ջուրն ինկաւ:

Մեծապէս ցանկալի է որ այժմ Գարեգին եպիսկոպոսին միջոցներ տրուին հրատարակելու այդ կարեւոր աշխատութիւնը: Նոյնքան ցանկալի է որ Հ. Աւգերեան վերսկսի հրատարակել Ս. Ղազարու նկարազարդ ձեռագիրներու մասին իր ուսումնասիրութիւնները, որոնք թանկագին լրացուցիչ մը պիտի ըլլային Գարեգին եպիսկոպոսի աշխատութեան:

Սպասելով այդպիսի ուսումնասիրութեանց երեւման, Պ. Մաքլէրի այս հատորը, որ կ'աւելնայ իր եւ այլոց ցարդ հրատարակած հայ մանրանկարչութեան նմուշներու վերաբերողութեանց հաւաքածուներուն վրայ, նիւթին ամբողջութեան նուիրուած քննական աշխատութեանց հոգը պատրաստող եւ հայ արուեստի այդ մեծ ճիւղին վրայ օտար գեղասէրներու եւ քննադատներու ուշադրութիւնը հրաւիրող օգտակար գործ մըն է:

Սաղըզեանի գիրքը պարսկական մանրանկարչութեան ամբողջական ուսումնասիրութիւնը պարունակելով եւ անոր լաւագոյն նմուշներէն բնարութիւն մը տալով, իսկ Մաքլէրի հատորը՝ հայ մանրանկարչութեան մէկ բաժնին նուիրուած ըլլալով եւ անկից ալ անհաւասար նմուշներ տալով, կարելի չէ այդ երկու հատորները միայն ի ձեռքն ունենալով՝ հայ եւ պարսիկ մանրանկարչութեան միջեւ ու եւ է գուգակչիւ ընել: Բայց երբ աչքի առջեւ բերենք ամենէն գեղեցիկ ու ինքնատիպ արտադրութիւնները որ կը զբոսնին էջմիածնի, Երուսաղէմի եւ Ս. Ղազարու ճոխ հաւաքածուներուն, ինչպէս եւ Լոնտոն, Փարիզ եւ այլուր մատենադարաններու մէջ եւ մասնաւորներու քով եղած ինչ ինչ կարեւոր ձեռագիրներ, ինծի կը թուի թէ հայկականը, քիչ անդամ հասնելով հանդերձ այն գերազանց նրբութեան, տոնիկ վայելչութեան եւ բացարձակ կատարելութեան, որ կը տիրէ պարսիկ մանրանկարչութեան բազմաթիւ բնար էջերուն մէջ, շունենալով հանդերձ ազգային դրոշմի, որոշ ոճի ու ճաշակի շեշտուած միութիւնը որ նոյնպէս հոն կը զգացուի, պատուաւոր տեղ մը կը զբաւէ նորէն՝ պարսկականին քով, ամէն պարագայի մէջ՝ ընդորովին տարբեր եւ անկախ է պարսկականէն, իր յատուկ նկարագիրն ու արժէքն ունի, եւ եթէ յաճախ վար կը մնայ անկից, մերթ կը յաջողի հաւասարիլ անոր եւ որոշ մարզի մը — կրօնական ոլորտին — մէջ երեւան կը բերէ գեղեցկութիւններ որ կը պակսին պարսկականին:

Էական տարբերութիւնը՝ միջնորոտի, ուղիի տարբերութիւնն է. պարսկականը՝ ողողուած է աշխարհիկ կեանքի զգացումով, Շահերու, Սուլթաններու, Իշխաններու արքունիքին զարդ ըլլալու համար յօրինուած է. հոն կը տիրապետեն կնոջ շնորհը՝ իր դերագոյն ծագումին մէջ (թերեւս աւելի հեշտական՝ ընդհանրապէս՝ քան քնքուշ ու զորովազին), սիրոյ վէպն ու տոմար՝ այլազան երեւոյթներով, բնութեան բիրաձեւ սրտազրաւ մոգութիւններն ու երկրաւոր կեանքի վայելքներու տեսիլը լիալիք, զբախտային պարտէզներ, պալատական նրբապաճոյճ սրբահներու շրջուցիչ շքեղութիւն, պար, երաժշտութիւն, խաղեր, կերուխում, ու նաեւ պատերազմի, որսորդութեան, փայական արկած-

Ա Ի Ե Տ Ո Ի Մ

Մանրանկար Թորոս Թոսլինի

Աւետարանի եւրոպական թարգմանիչի (Ժ. Գ. Դար, Սիս)

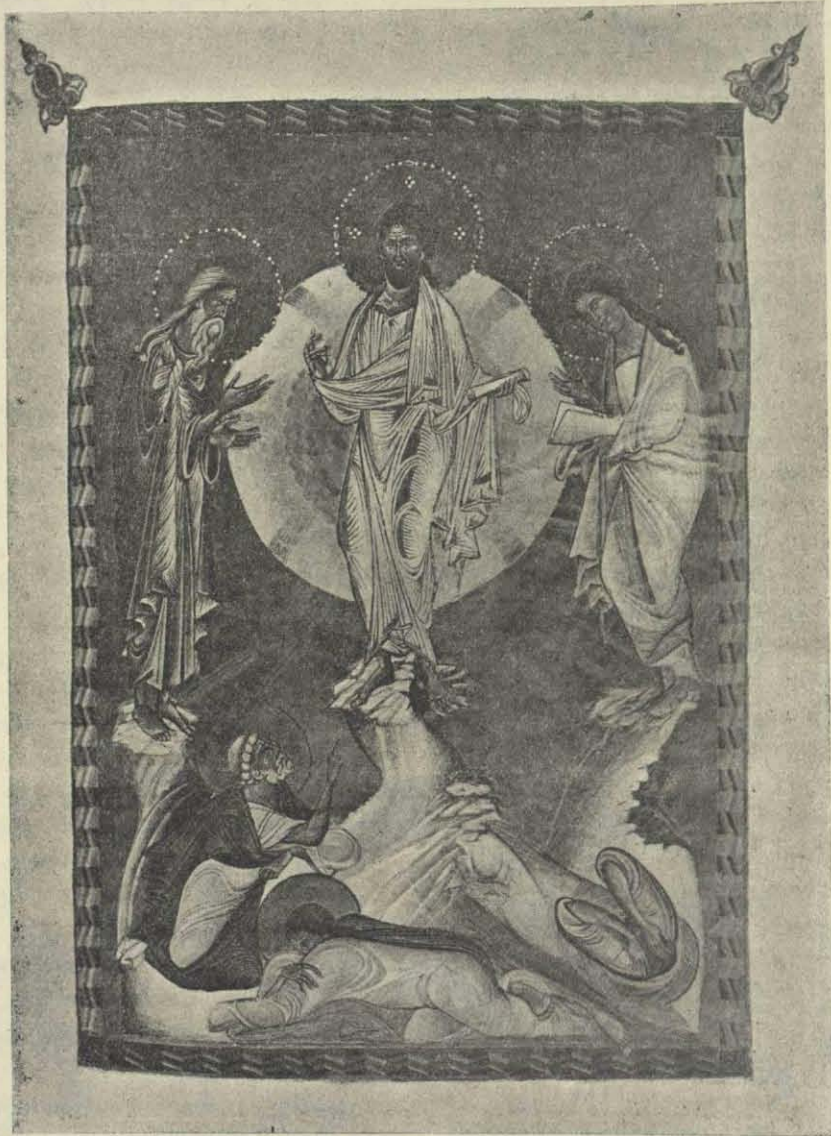
(Մատենադարանի Երուսաղեմի Հայոց Պատրիարքարանի)

ներու տեսարաններ, մարդուն ինչպէս եւ անասուններու, դազաններու, թռչուններու դիմազնութեան ինչպէս եւ ամբողջ մարմնոյն, կեցուածքներուն, շարժումներուն նրբարուեստ թարգմանութիւն: Իշխող նօթն է ուժի զգացում, ուրախութեան փթթում (արտայայտուած՝ դիւցազնական կորովով, քնարերգական փափկութեամբ, մեղկ կրքոտութեամբ, կամ ամենանուրբ երգիծանքով), կեանքը հասկցուած իբր պայքար եւ իբր խնջութ, երկնաւոր դրախտն իսկ, Արքայութիւնը, ներկայացուած իբր աշխարհային պարտէզներու գեղեցկագոյնը՝ հուրինքով (թեւաւոր հրաշագեղ կիներով) բնակուած: Հայկականին մէջ կը տիրէ Աւետարանի ոգին, միատիքական շունչը, ամէն ինչ, ընդհանրապէս, խիստ է հոն, լուրջ, եւ յաճախ տխուր. ուրախութիւն, ժպիտ, շնորհ կը գտնենք միայն խորաններու, լուսանցքի եւ գլխազրերու զարդերուն մէջ, բայց նորէն անոնք ալ համեմատութեան չեն կրնար դրուիլ պարսկական մանրանկարներու հրաշալի դրախտային կամ արքունական տեսարաններուն եւ կնոջական ու պարմանեկան ծաղկափթիթ գէմքերուն կենսալորդ շնորհին հետ. զարդ են անոնք, ճարտար համախմբումներ սիրուն զծերու, զոյներու, առարկաներու, ծաղիկներու, թռչուններու, մարդկային գէմքերու, որ, իբր զարդանկարչական արուեստ, մերթ կը հաւասարին պարսկականին՝ տարբեր ըլլալով հանգերձ, բայց կեանքի ուղղակի արտայայտութիւն չեն (1): Հրեշտակներն իսկ, Աւետարան ընդունող Ս. Կոյսի գէմքերն իսկ, Աւետարանի նրկարներուն մէջ, խոհուն, ծանր են՝ ընդհան-

րապէս, մերթ նոյն իսկ ցաւագին, խիստ, մըռայլ. բացառութիւն կը կազմեն ժԻ. դարու Տարօնեցի թորոսին նկարներուն մէջ երեւցող կնոջ գէմքերը՝ զոդար ու թարմ, ու կնոջ գլխով թռչունները՝ մերթ շատ շնորհալի (բայց ատոնք ալ միմիայն գէմք կը ներկայացնեն, ու երբեք մարմինն ամբողջ)՝ միակ ձեռագրի մը մէջ (Կիլիկեան Օշին սպարապետին հրամանով օրինակուած Աւետարանի մը մէջ զոր Պ. Ժ. Մաթոսեանի քով տեսած եմ եւ որմէ դժբախտաբար չկրցայ լուսանկարներ ունենալ) գտայ խորաններու իբր զարդ, «քառիաթիտ»ի ձեւով մերկ կնոջ շատ գեղեցիկ փերպով նկարուած մարմիններ (լատին արուեստի ցոլք մըն է այդ բացառիկ երեւոյթն ալ): Նոյն իսկ Աղեքսանդրու վարքի Ս. Ղազարու ձեռագրին նկարներուն մէջ, կնոջ գէմքերը խիստ են, բնութեան տեսարանները չոր են, սիրոյ տեսարանները՝ որ արդէն շատ սակաւաթիւ են, ցուրտ ու կարծր (ցուրտ է նոյն իսկ այն էջը ուր արուեստագէտը ներկայացուցեր է Բերրիկացոց թագաւորը իր առեւանգած կնոջ հետ պառկած, փայտէ երկու մարմին են քովէ քով): Կան կրօնական գրքերուն մէջ, մասնաւորապէս այն ձեռագիրներուն մէջ որ Կիլիկիոյ արեւոտ ու գեղածիծաղ կլիմային տակ խաչակրաց դիւցազնավիպական շրջանին նկարագորդուած են, — ինչպէս եւ ժԳ. դարուն երգնկայ օրինաւորուած Աստուածաշունչին մէջ որ երուսաղէմի վանքը կը գտնուի — էջեր ուր աշխարհիկ գէմքերն ունին մերթ զմայլելի շնորհ, ոչ մեղկ ու հեշտական՝ ինչպէս են ընդհանրապէս պարսկականին մէջ, այլ փափուկ, ազնուական, քնքուշ (1), — այդպէս են թորոս

(1) Այդ զարդանկարչական բաժնին մէջ աչքի կը զարնեն նաեւ բազմաթիւ հեծանոսական տարրեր, (առասպելական անասուններ, ցնորական բոյսեր, կնոջ գլխով թռչուններ, արեւու եւ լուսնի պատկերացումներ, մարդու եւ անասունի խառնուրդներ, եւն). ատոնցմէ մաս մը Հայոց կռապաշտական հին շրջանէն մնացած աւանդական վերլիշումներ են անտաքակոյս, մասմը՝ ֆօլքլօրական արտադրութեանց ազդեցութեան արդիւնք, եւ մաս մը՝ օտար մշակոյթներէ փոխառիկ. Հայնկարչական հին արուեստի այս մեծապէս ջանքական բաժինն ալ դեռ չէ ուսումնասիրուած ինչպէս հարկաւոր է:

(1) Արդէն պէտք է նկատել որ կրօնական գրքերուն, Աստուածաշունչի մանաւանդ, օրինակներուն մէջ, աշխարհիկ տարրը բաւական կարեւոր տեղ կը բռնէ, եւ որ դեռ չէ ուսումնասիրուած, ու աւելի հայկականօրէն աշխարհիկ է հոն այդ տարրը՝ քան Ս. Ղազարու Աղեքսանդրու Վարքի ձեռագրին մէջ. հոն կը տեսնենք թագաւորներ, իշխաններ, զինուորներ, ժողովրդի տիպարներ, կիներ՝ ամէն դասակարգի, մերթ խնջոյք, պատերազմ, եւն.: Այդ կրօնական ձեռագիրներուն մէջ աշխարհիկ կեանքի թանկագին էջեր են նաեւ նուիրատու թագաւորներու, թագուհիներու, մեծամեծներու եւ բարեպաշտ արկիւններու կենդանագիրները որոնց մերթ կը հանդիպինք:

ՊԱՅԾԱՌԱԿԵՐՊՈՒԹԻՒՆ
 Մանրանկար Թորոս Թոսլինի
 Աւետարան կեռան Թագաւորի (ԺԳ. դար, Սիւս)
 (Մատենադարան Երուսաղէմի Հայոց Պատրիարքարանի)

Ռոսիինի Աստուածածիններն ու հրեշտակները, Երզնկայի Աստուածաշունչին Սողոմոնը, Դաւիթը, եւնւ։ Բայց այդ արուեստին լաւագոյն էջերուն մէջ, տիրապետողը՝ վեհութիւնն է, ուժղնութիւնը, առնական կորով մը՝ ինչ ինչ մանրամասնութեանց մէջ արտայայտուած, կրօնական զգացումը, միատիքական տեսիլները՝ արտակարգ զօրութեամբ ու այլազանութեամբ թարգմանուած, մարդկային զէմքը՝ իր կրօնաշունչ վերացեալ խոկման մէջ ամենախոր զգացումով պատկերացուած։

Իսկ ինչ որ յայտնի կ'երեւալ այդ երկու արուեստներուն բաղդատութենէն, այն է որ պարսկականը շատ քիչ ազդեցութիւն ունեցած է հայկականին վրայ (բացի զարդանկարչական բաժինէն, հոն ալ ազդեցութիւն մը շատ մասնակի, ուրիշ եւ աւելի զօրեղ ազդեցութեանց խառնուած)։ հայկական մանրանկարը կը թուի կազմուած ըլլալ ասորական եւ բիւզանդական ազդեցութեամբ, որոնց վրայ աւելցած են նաեւ յետոյ արաբականին, պարսկականին եւ լատինականին ազդեցութիւնը, բայց Հայ տաղանդը, այդ բոլորէն օգտուելով՝ իր ուրոյն արուեստը ձեւացուցած է, ուր օտարէն փոխ առնուած տարրերը իր ճաշակին համեմատ իրարու խառնուած, այլափոխուած, ներդաշնակուած եւ միանալով

իրմէ իսկ ստեղծուած ինքնատիպ տարրերու՝ երեւան բերած են յատուկ զեղեցկութիւն մը որ, մեծապէս ալլազան գործերու մէջ (այլազան՝ տարրեր երկիրներու, միջավայրերու եւ անձնական խառնուածքներու բերումով), իր քանի մը էական բնորոշ լատկանիչներն ունի, եւ որու բարձրագոյն արտայայտութիւնները թանկագին ընծաներ են մեր ցեղին կողմէ համաշխարհային արուեստին մատուցուած։

Պարսիկ ու հայ մանրանկարչութեան այս հարեւանցի համեմատութիւնը՝ ուրուագիծ մըն է միայն, սխրողի մը կողմէ փորձուած, ցանկալի է որ օր մը մասնագէտ մը, ինչպէս Գարեգին Կպսկ. Յովսէփեան, այդ համեմատութիւնը կատարէ մանրամասն ու լիակատար ձեւով (1)։

ԱՐՇԱԿ ԶՊԱՆԵԱՆ

(1) Անահիտի այս թիւին մէջ կ'արձանագործուի Ս. Ղազարու Աղեքսանդրու Վարքի ձեռագրէն նկար մը (զոր արդէն հրատարակած էինք Roseaieի երկրորդ հատորին մէջ), ինչպէս եւ Թոսիինի Պայծառակերպութիւնը եւ Աւետումը (նոյնպէս Roseaieի նոյն հատորին մէջ տպուած) եւ ուրիշ քանի մը էջեր հայ կրօնական մանրանկարչութեան։

ՀԵՐԱՅԻ ԳՊՐՈՅ. — Երկրորդ կէս թե. դարու
 ԹԵԼԱԼՈՐ ՈՂԻ մը ներկայացնող գծագրութիւն
 Երևոյցի Մատենադարան, Կ. Պոլիս
 (La Miniature Persane գրքէն առնուած)